

Arheologiem Rīgas Doma pagalmā 2000. gada rudenī uzsmaidīja necerēta veiksmē — pēc pusotra gadsimta no jauna uzziets varbūtējs elktēls, t. s. Salaspils akmens galva. Atklājums ir unikāls divu iemeslu dēļ. Pirmkārt, tik īpatns un vienlaikus problemātisks veidojums līdz šim nav zināms nedz pārējā Latvijas teritorijā, nedz tuvākajās kaimiņvalstīs. Otrkārt, kādreiz zuduša senatnes pieminekļa atkārtota celšana dienasgaismā pats par sevi ir vienreizējs notikums. Sistemātiski arheoloģiskie pētījumi Doma pagalmā jeb t. s. Doma dārzā sākās 1986. gadā un turpinājās līdz pat 2000. gadam. To nepieciešamību noteica pagalma labiekārtošana un rekonstrukcija. Arheoloģisko izrakumu rezultātā Doma pagalmā šobrīd zināms kā visplašāk pētītā 13.–18. gs. kapsēta Latvijā, te iegūtas nozīmīgas liecības par Doma būvvesturi un Rīgas pirmo mācību iestādi — Domskolū. Pēdējais izrakumu gads vainagojās ar Salaspils zudušās „akmens galvas” atgūšanu. Neskatoties uz iepriekšējo informāciju, skulptūras atrašana bija pārsteigums, kas kļuva par notikumu visas Latvijas arheoloģijā. Tiesa, Doma pagalmam ar granītā kalto tēlu ir tikai pakārtota saikne — kā vietai, kur tas nezināmu iemeslu dēļ norakts 19. gs. beigās vai 20. gs. sākumā.

Atgādināsim, kas līdz šim zināms par īpatnējo akmens veidojumu. Pirmo reizi tas aprakstīts nedēļas izdevumā „Das Inland” 1852. gadā, atstāstot Krievijas Baltijas provinču Vēstures un senatnes pētītāju biedrības sēdes norisi. Toreizējā Himzeļa muzeja inspektors K. Bornhaupts ziņo, ka 1851.–1852. gada ziemā Rīgas akmeņkalim P. Hākem Salaspils apkārtnes zemnieks kopā ar citiem laukakmeņiem atvedis apstrādātu granīta blūķi. Akmens veidots cilvēka galvas formā, ar primitīviem, bet izteiksmīgiem sejas vaibstiem — acīm, uzacīm, ausīm, degunu, muti un dekoratīvi izliektām līnijām, kas iezīmēja matu cirtas. 1852. gadā akmeņkalis tēlu uzdāvināja muzejam. Nav zināms, kur jaunieguvums glabājies sākotnēji, jo Doma ansamblī, respektīvi, jaunizveidotā Doma muzeja telpās, skulptūra varēja nonākt kopā ar senlietu kolekcijām tikai 1891. gadā. Plašāku ziņojumu K. Bornhaupts sniedzis Vēstures un senatnes pētītāju biedrībai 1875. gadā, nododot tās īpašumā nule izgatavotās akmens tēla fotogrāfijas. Muzeja inspektors precizē, ka skulptūra atrasta 1851. gada rudenī kādā tūrumā pie pasta ceļa starp Salaspili un Ikšķili. Akmeņkalis Hāke to nopircis, lai izmantotu kā pamatni kapa krustam. Konstatējis apstrādes pēdas, viņš par interesanto atradumu ziņo rātskungam A. Berkholcam un K. Bornhauptam. Pēc attīrīšanas no sūnām un ķērpjiem akmens tēls tiek zīmēts un rūpīgi mērīts. No granīta veidotās skulptūras augstums sasniedz 930 mm, platums — 855 mm, biezums — 655 mm, bet svars — ap 1906 krievu mārciņām, t. i., aptuveni 780 kilogramu. Visai būtiska ir K. Bornhaupts norāde, ka tēla virspuse jau sākotnēji bijusi apdarināta taisnstūra laukuma formā. Akmeņkaļa darbnīcas strādnieki šo plakni tikai nedaudz palielinājuši un slīpējot likvidējuši vienu „matu cirtu”. Pēc 50 gadiem mākslas un senatnes mēnešrakstā „Latvijas Saule” tika ievietoti divi no Vēstures un senatnes pētītāju biedrības aizgūtie fotoattēli, kuros tēls redzams skatā no priekšpuses un aizmugures. Līdz pat 2000. gadam tas bija vienīgais drošais avots par Salaspils „akmens galvas” izskatu. Īsā anotācijā A. Birģele-Paegle sniedza informāciju par tēla atklāšanas apstākļiem un izmēriem, kā arī norādīja, ka skulptūras atrašanās vieta vairs nav zināma. Nedaudz vēlāk „Latvijas Saules” hronikas nodaļā lasāma piezīme: „Ilggadējais Doma muzeja darbinieks N. Bušs ziņo, ka akmens aprakts Doma baznīcas pagalmā. Tiesa, neminot, kad un kāpēc tas noticis. Kopš 20. gs. 70. gadiem seno kulta pieminekļu izziņošanai pievērsās arheologs J. Urtāns. Neizslēdzot citu skulptūras traktējuma iespēju, viņš to salīdzinājis ar Mārtiņsalas 1970. gada izrakumos arheologa Ē. Mugurēviča vadībā atrasto, tiesa, daudz primitīvāko elktēlu. Šo 14.–15. gs. ziedojumu vietā atsegto akmens veidojumu arheologs A. Caune savulaik interpretējis kā liecību par mājas gara kultu. Jāpiebilst, ka abi minētie tēli

šobrīd ir vienīgie šāda veida atradumi Daugavas lībiešu teritorijā. Kādas ir Salaspils „akmens galvas” interpretācijas iespējas šodien, pēc tās otrreizējās atrašanas? Iepriekšējā informācija liecina par diviem būtiskiem faktiem. Pirmkārt, granīta tēls nav veidots vēlāk par 1851. gadu un, spriežot pēc sākotnējā aprakstā minētās sūnu un ķērpju kārtas, pat ievērojami agrāk. Lai sūnas, bet it īpaši ķērpji, nosegtu šādu akmeņu virsmu, būtu nepieciešami vairāki gadu desmiti. Otrkārt, skulptūras izgatavošanas vietu nekādā ziņā nevar saistīt ar Hākes akmeņkaļu darbnīcu. Uz to norāda Himzeļa muzeja inspektora K. Bornhaupta piezīmes. Izrakumos izdevās konstatēt, ka skulptūras apakša arī ir apstrādāta. Laukakmens vispirms nošķelts, tad vienā pusē nedaudz pielīdzināts. Acīmredzami atšķiras tēla virsas un sānu apdare. Augšpuse ir līdzienāka — šeit saskatāmas K. Bornhaupta pieminētās akmeņkaļu darbības pēdas, turpretim pārējā skulptūras virsa veidota daudz vienkāršāk. Arī sākotnēji iekaltās rievās noteikti darinātas ar dzelzs instrumentu, kura darba virsma tikusi rūdīta. Nav jāšaubās, ka šāda apstrāde bija pa spēkam labam sava amata meistaram. Uz profesionālo apdari norāda arī visumā simetriskais sejas vaibstu atveidojums. Tomēr Salaspils „akmens galvas” datēšana joprojām ir visai problemātiska. Lai gan kaļķakmens apstrādes laiku mūsdienās samērā sekmīgi nosaka ar jonu starojuma analīzi, granītu ar šīs metodes palīdzību datēt nav iespējams. Tāpēc skulptūras iespējamās hronoloģiskās robežas mēs varam novilkt tikai aptuveni, sākot ar dzelzs laikmetu un beidzot ar 19. gs. sākumu.

Tikpat neskaidri ir „akmens galvas” norakšanas apstākļi Doma pagalmā. Nav šaubu, ka tēls nozudis pēc 1876. gada un pirms 1926. gada, kad parādījās tā fotoattēlu publikācija un N. Buša ziņojums. Iespējams, tas apraksts laikā no 1891. gada līdz 1894. gadam, kad Doma pagalmā notika vērienīgi labiekārtošanas darbi. Šo varbūtību netieši apliecina fakts, ka 20. gs. sākumā izdotajos Doma muzeja ceļvežos Salaspils „akmens galva” nav pieminēta. Kas tolaik baznīcas pārstāvjus, kuru īpašumā atradās Doma pagalmā, mudināja spert tik neizprotamu soli? Kā varbūtēju iemeslu var minēt luterānismam raksturīgo neiecietību pret jebkādam pagānisma izpausmēm. Vienlīdz problemātisks ir tēla funkcionālais skaidrojums un autentiskums. Mūsu rīcībā esošās aptuvenās ziņas par skulptūras atrašanas vietu un apstākļiem neļauj spriest par tās saikni ar kādu no Daugavas lejteces senvietām. Trūkst arī tiešu analoģu, kaut gan cilvēka figūru imitējoši elktēli zināmi Latvijā, Prūsijā, Senās Krievzemes ziemeļrietumu novados u. c. Ja Salaspils „akmens galva” bijusi pielūgšanas objekts, tā būtu ierindojama starp izcilākajiem šī veida pieminekļiem — tik rūpīga un izteiksmīga apdare nav konstatēta nevienam no Latvijā zināmajiem elktēliem. Protams, nedrīkstam izslēgt tēla pakalderinājuma iespēju. Kā piemērus var nosaukt kaut vai viltus rūnakmeni no Jeru pagasta un „ēģiptiešu” obelisku Āsteres ezera krastā. Tomēr arheoloģiskās liecības un rakstītie avoti sniedz informāciju par seno pirmskristietības ticējumu noturību ne vien viduslaikos, bet arī vēlāk. Tieši 16.–17. gs. dokumentos visbiežāk minēta baznīcas cīņa pret elkdievību. Pagānisma paliekas un sinkrētiskā pasaules uztvere Latvijas pamatiedzīvotāju vidū acīmredzot arī viduslaikos un jaunlaiku sākumposmā veicināja jaunu elktēlu izgatavošanu, tāpēc Doma pagalmā uzietās Salaspils „akmens galvas” darināšana nebūt nav jāattiecina uz laiku pirms 13. gadsimta. Šo pieņēmumu apstiprina gan Mārtiņsalas atradums, gan rakstītajos avotos minētās ziņas par elktēlu izgatavošanu Latvijas teritorijā 16. gs. un pat vēl 18. gs. vidū. Ar luterāņu baznīcas veiktajām sankcijām varētu skaidrot tēla atrašanu tīrumā, kur tas, iespējams, ierakts pēc kārtējās svētvietas likvidēšanas. Vēl jāpiebilst, ka skulptūras apstrādē vērojama pietiekami augsta profesionālā meistarība, tomēr tās izteiksmīgajā veidolā nav saskatāmas nekādas vēsturisko mākslas un arhitektūras stila iezīmes. Tas tad arī apgrūrina citu, alternatīvu tēlu traktējuma variantu meklējumus.

(A. Celmiņš. Granīta tēls Rīgas Doma pagalmā. Latvijas dabas un pieminēkļu kalendārs 2002. – Rīga, Zinātne, 2001., 82.–86. lpp.)